

برای پدر و مادر

با نهایت محبت و احترام

رینگر، مونیکا، ۱۹۶۵ - م. Ringer, Monica M.

آموزش، دین، و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار / مونیکاام. رینگر؛ ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. - تهران: ققنوس ۱۳۸۱.

ISBN: 964-311-338-8

ص. ۳۲۰

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

عنوان اصلی: Education, Religion, and the Discourse of

Cultural Reform in Qajar Iran

کتابنامه: ص. [۲۹۵] - ۳۱۴.

۱. آموزش و پرورش - ایران - تاریخ - قرن ۱۳ق. ۲. ایران - زندگی فرهنگی - قرن ۱۳ق. ۳. ایران - تمدن - تأثیر غرب. الف. حقیقت‌خواه، مهدی، ۱۳۲۶ -

مترجم. ب. عنوان.

۳۷۰/۹۵۵

LA ۱۳۵۱ / ر ۹۲ آ ۸

م ۸۱-۲۸۸۵

کتابخانه ملی ایران

آموزش، دین، و گفتمان اصلاح فرهنگی در

دوران قاجار

مونیکا ام. رینگر

ترجمه مهدی حقیقت خواه

این کتاب ترجمه‌ای است از:

**Education, Religion, and the Discourse of
Cultural Reform in Qajar Iran**

Monica M. Ringer

Mazda Publishers, Inc., 2001

انتشارات ققنوس

تهران، خیابان انقلاب، خیابان شهیدای ژاندارمری

شماره ۲۱۵، تلفن ۴۰ ۸۶ ۴۰ ۶۶

* * *

مونیکا ام. رینگر

آموزش، دین، و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار

ترجمه مهدی حقیقت‌خواه

چاپ دوم

۱۰۰۰ نسخه

پاییز ۱۳۸۵

چاپ شمشاد

حق چاپ محفوظ است

شابک: ۸-۳۳۸-۳۱۱-۹۶۴

ISBN: 964-311-338-8

info@qoqnoos.ir

www.qoqnoos.ir

Printed in Iran

سپاسگزاری

زمانی که در اوکلا دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری را می‌گذراندم، از آموزش و راهنمایی دوگانه حسین ضیایی و نیکی کدی برخوردار بودم. این استادان به من کمک کردند که خودم بشوم. نیکی کدی مرا در در «صراط مستقیم» نگه داشت و دانش تحسین برانگیز خود را در باره خاورمیانه سخاوتمندانه در اختیارم گذاشت. بارها از توصیه‌های دقیق و بی‌لغزش او بهره‌مند شده‌ام، و جا دارد که از او به خاطر توجه دائمی‌اش به فعالیت‌های علمی و نظری‌ام تشکر کنم.

هیچ گاه نخواهم توانست از حسین ضیایی به اندازه کافی سپاسگزاری کنم — تنها شاید بتوانم به دین خود نسبت به او اعتراف کنم. این ثمره کلاس او در دانشکده بود که من برای نخستین بار به تاریخ خاورمیانه علاقه‌مند شدم. همچنین او در سیر و سفر فکری من نقش عمده‌ای داشته است. از این جهت، و نیز به خاطر تشویق و محبت او، و بالاتر از همه، سطح دانش و بینشش، سپاسگزار او هستم.

از مطالعه دقیق دستنوشته‌ام از سوی هوشنگ شهابی، میکائیل فیشر، ویلم فلور، نیکی کدی، رودی متهی، عدنان مزارعی، میخائیل مورونی، جولیا کلانسی - اسمیت، و حسین ضیایی بسیار بهره‌مند شده‌ام و از دانش همه آنها بسیار آموخته‌ام. بیش از یک بار از محبت دوستان و همکارانم برخوردار شده و از مساعدت‌ها، توصیه‌ها و صحبت‌های حیات‌بخش آنها بهره‌مند گشته‌ام. از گفتگو یا ارجح افشار، احمد افشار، شاتول بخاش، حوری بیرریان، حمید دیاشی، یاسمین رستم کلایی، هولی شیسلر، امین طرزی، محمد توکلی طرقی و هیدی واپلر بسیار آموخته‌ام. آنها مرا از دانش خود بهره‌مند ساختند و پرسش‌های بسیاری را که طرح کردم به دقت مورد توجه قرار دادند.

در سه سال گذشته در مرکز تفاهم مسلمان - مسیحی دانشگاه جورج تاون عضو بوده‌ام. از همان نوازی و محبت‌های بی‌دریغ دکتر اسپوزیتو و دکتر ول سپاسگزارم. تدریس سال گذشته در دانشکده محل تحصیلم - کالج آپرلین - و عضویت در گروه‌های تاریخ و دین را هرگز

فراموش نخواهم کرد. مایلم از دکتر ابراهیم پورهادی و مناف سامی در بخش خاورمیانه و آفریقای کتابخانه کنگره، و لیزوگیل و پروسرگیفورد در دفتر برنامه‌های پژوهشی تشکر کنم که مجال و فرصت کار بر روی منابع به زبان فارسی را در کتابخانه کنگره برایم فراهم آوردند. فیروزه کاشانی ثابت تعدادی از دست‌نوشته‌های مهم دوران قاجار را که بر روی آن‌ها کار می‌کند سخاوتمندانه در اختیارم گذاشت، و سعید دامادی برخی کتاب‌های کمیاب را از ایران برایم فراهم آورد.

هر نویسنده یا هنرمندی می‌داند که هر تلاش آفرینشگرانه‌ای صرفاً صرف مقداری وقت در دفتر کار نیست، بلکه به بقیه زندگی انسان نیز سرایت می‌کند (حتی اگر تمام آن را فرا نگیرد). شوهرم عدنان مزارعی، در تمام سال‌هایی که ایران دوران قاجار فکرم را به خود مشغول کرده بود، از من حمایت و مرا تشویق کرد. از عدنان به خاطر توجهش به آرامش و شادمانی من و نیز همراهی‌اش با من در مورد اندیشه‌های بسیاری که من اصرار داشتم با او در میان بگذارم، سپاسگزارم. از دخترم ثریا نیز باید سپاسگزار باشم که، گرچه هنوز متوجه نیست، عدم حضورهای مکرر جسمانی اما نه روحی مرا تحمل کرد.

و بالاخره، پدر و مادرم باید بدانند که چقدر به من قوت قلب داده‌اند. آن‌ها هر چه را که نوشته‌ام خوانده‌اند، و همیشه بر ارزش و سودمندی پژوهش‌های فرهنگی تأکید ورزیده‌اند. از گفتگو با پدرم، فریتس رینگر، کم بهره نبرده‌ام. او طی این سال‌ها توصیه‌های تکمیل‌کننده‌ای برای این طرح پژوهشی ارائه داد، و به ویژه به من در طرح‌ریزی چارچوب مفهومی و روش‌شناختی خود پژوهش کمک کرد. پیشگفتار و فصل مربوط به نظریه آموزشی کتاب به کارشناسی و شفافیت فکری او بسیار مدیون است. مایلم این تحقیق را در تاریخ فکری ایران به عنوان کاربرد برخی از نظریه‌های خود او در حوزه جامعه‌شناسی دانش در نظر آورم، که صرف‌نظر از میزان موفقیت من، به معنای قدردانی از بخشی از دین فکری من به اوست. مادرم، میری رینگر، قربانی خودخواسته نیاز من به بیان نظراتم بوده و سخاوتمندانه پذیرفته که سیل کتاب‌هایی در باره ایران را که من به او تحمیل کرده‌ام بخواند. در کل، پدر و مادرم هر دو در اشتیاق من سهیم بوده‌اند و مرا در در پیش گرفتن این شیوه زندگی یاری داده‌اند. از این رو، این نخستین کتاب خود را با عشق و احترام به پدر و مادرم تقدیم می‌دارم.

فهرست

- پیشگفتار ویراستار..... ۱۱
- مقدمه..... ۱۳
- نظریهٔ مدرن‌سازی - الگوها و مخاطرات..... ۱۴
- بحران و ترجمه..... ۱۸
- مدرن‌سازی در ایران..... ۱۹
۱. سرآغاز، نظام جدید در دوران عباس میرزا و محمدشاه..... ۲۷
- اعزام دانشجویان به خارج..... ۳۹
- شغل بعدی این دانشجویان..... ۴۳
- انتشارات..... ۴۸
- رویارویی و پیدایش تنگنای مدرن‌سازی..... ۵۲
- ناکامی نظام جدید..... ۵۹
- محمدشاه و نظام جدید..... ۵۹
- اعزام دانشجویان به خارج..... ۶۲
۲. سفرنامه‌های اولیهٔ دوران قاجار و درک «کاستی‌ها»..... ۶۷
- میرزا صالح شیرازی..... ۶۸
- میرزا مصطفی افشار..... ۷۳
- نتیجه‌گیری..... ۷۷
۳. دارالفنون ۷۱- ۱۸۵۱ (۵۰- ۱۲۳۰ ش)..... ۸۱
- دارالفنون..... ۸۴

- ۸۹..... برنامه آموزشی
- ۹۱..... طرز اداره
- ۹۳..... نخستین گروه فارغ التحصیلان سال ۱۸۵۸ (۱۲۳۷ ش.)
- ۹۶..... دوره ۱۸۵۸-۷۱ (۱۲۳۷-۵۰ ش.)
- ۹۸..... اصلاحات آموزشی
- ۱۰۲..... دارالفنون تبریز
- ۱۰۳..... اعزاز دانشجویان به خارج
- ۱۱۰..... مخالفت با دارالفنون
- ۱۱۴..... پزشکی در دارالفنون: رشته تحصیلی مورد مناقشه
- ۱۱۹..... در دفاع از کیهان‌شناسی اسلامی
- ۱۲۱..... نتیجه‌گیری: تغییر آموزشی سال‌های ۱۸۷۱-۱۸۵۱ (۱۲۵۰-۱۲۳۰ ش.)
۴. مدارس خارجی و میسیونری در ایران ۱۹۰۶-۱۸۳۰ (۱۲۸۵-۱۲۰۹ ش.)
- ۱۲۵.....
- ۱۲۶..... فعالیت اولیه مبلغان مسیحی، ۱۸۶۰-۱۸۳۰ (۱۲۳۹-۱۲۰۹ ش.)
- ۱۲۷..... هیئت مبلغان آمریکایی
- ۱۳۰..... هیئت مبلغان بوره
- ۱۳۳..... سیاست دولت نسبت به مدارس میسیونری
- ۱۳۹..... مدارس میسیونری، خارجی، و اقلیت‌ها، ۱۹۰۶-۱۸۶۰ (۸۵-۱۲۳۹ ش.)
- ۱۴۵..... انجمن میسیونری کلیسای انگلستان
- ۱۴۶..... مدارس ارامنه
- ۱۴۷..... آلیانس فرانسه
- ۱۵۲..... آلیانس جهانی اسرائیلی
- ۱۵۵..... مخالفت
- ۱۵۶..... نتیجه‌گیری: مخالفت، مدارا، رضایت
۵. نهضت مدارس «جدیده» ۱۹۰۶-۱۸۷۰ (۱۲۸۵-۱۲۳۹ ش.)
- ۱۶۳.....
- ۱۶۵..... ناصرالدین شاه و رکود آموزشی ۱۲۷۵-۱۲۴۹
- ۱۷۳..... مدارس رشديه

۱۷۸ نهضت مدارس «جدید»
۱۸۲ مدارس تأسیسی انجمن معارف
۱۸۹ مدرسه علوم سیاسی
۱۹۲ مدارس «جدید» در آذربایجان
۱۹۷ نتیجه گیری
۱۹۸ مدارس جدید و اصلاحات
۲۰۰ سوادآموزی و رهبری
۲۰۳ مدارس جدید همچون یک تهدید
۲۰۵ ۶. انجمن معارف
۲۰۹ تعیین محدوده فعالیت
۲۱۳ از دست دادن خودمختاری
۲۱۶ انحلال
۲۱۷ دوره فترت
۲۱۸ اصلاح ساختاری
۲۲۲ نتیجه گیری
۲۲۵ ۷. مدرن‌سازی، اصالت فرهنگی و نبرد برای ایران ۱۹۰۶-۱۸۶۰ (۱۲۸۵ - ۱۲۳۹ ش.)
۲۲۶ اصلاح از مرکز
۲۳۲ آموزش به مثابه نوشدارو
۲۳۲ میرزا ملکم خان
۲۴۰ تغییر برنامه اصلاحی: راه‌حل بومی
۲۴۱ ابوظالب بهبهانی
۲۴۵ سیاحتنامه ابراهیم بیگ
۲۵۰ عبدالرحیم طالبوف
۲۵۷ زنان: نمادگان فرهنگی
۲۶۰ بحران و سنت - تهدید فکری اصلاح آموزشی
۲۶۴ پیکار برای ایران - خطر اصلاح آموزشی برای نخبگان

۲۷۱.....	۸ نتیجه گیری، بحران و ترجمه
۲۸۵.....	دین، سنت و علما
۲۹۱.....	شفافیت و هم‌رایی
۲۹۲.....	میراث اصلاحات قرن نوزدهم
۲۹۵.....	کتاب‌شناسی
۳۱۵.....	نمایه

پیشگفتار ویراستار

آموزش، دین، و گفتن اصلاح فرهنگی در دوران قاجار پنجمین مجلد از مجموعه «سنت‌های فکری» است که هدف آن فراهم آوردن منابع و مطالب لازم برای دانشجویان و دانش‌پژوهان میراث ایرانی-اسلامی است. کتاب‌های آتی این مجموعه شامل مطالعاتی در فلسفه، تصوف و عرفان، دین، تاریخ فکری، و ادبیات خواهد بود.

این اثر گزارشی جامع و تحلیلی از اصلاح آموزشی در ایران قرن نوزدهم است و اصلاح آموزشی را در متن گسترده‌تر فرایند مدرن‌سازی در جامعه‌ای غیرغربی بررسی می‌کند. این پژوهش به منابع گسترده و متنوعی متکی است و یگانه تاریخ مدارس جدید و انجمن معارف است. نظام جدید، دارالفنون، مدارس جدید، مدارس خارجی، مدارس میسیونری و اقلیت‌ها، دانشجویان اعزامی به خارج، و انجمن معارف از جمله موضوع‌های مورد بحث در این کتابند. کتاب بر نگرش‌های در حال تحول موافقان و مخالفان اصلاح آموزشی نسبت به منافع و مخاطرات آن تأکید می‌ورزد، و مدرن‌سازی را در ایران همچون یک فرایند کنشگر و آفریننده همسازی و سازگاری توصیف می‌کند. اصلاح‌طلبان از دشواری‌های تحول اجتماعی، چالش‌های سیاسی و نهادی نسبت به وضع موجود، و مسائل مربوط به پاسداری از سنت‌های مذهبی و فرهنگی آگاه بودند. اصلاح اساساً تلاشی بود برای بازتفسیر و بازتعریف سنت، بازسنجی متون دینی و سازگارسازی نهادهای خارجی با نیازهای ایرانی. تأکید این پژوهش بر تهدید اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، فکری و نهادی‌ای است که از رهگذر اصلاح آموزشی متوجه علما می‌شد. کتاب جدل بین دیدگاه‌های رقیب را در حوزه سیاست، جامعه و فرهنگ ایران پی می‌گیرد. این اثر به دقت به متن کاوی جنبش اصلاحی قرن نوزدهم می‌پردازد، هدف‌های اصلاحی انقلاب مشروطه و پس از آن را روشن می‌سازد، و نگرش‌ها و دریافت‌های اصلاح‌طلبان و مخالفان آن‌ها را نسبت به مدرن‌سازی توضیح می‌دهد.

مایلم سپاس صمیمانه خود را نسبت به هوشنگ شهابی، جان اسپوزیتو، جولیا کلانسی - اسمیت، و رودلف متهی، به خاطر مطالعه دستنوشته و ارائه نظراتشان، ابراز دارم.

همچنین مایلم از آقا و خانم رسول اسکویی، آقای پیمان پولاددز، و بخش زبان‌ها و فرهنگ‌های خاور نزدیک در اوکلا به خاطر پشتیبانی از «بسیوتکا ایرانیکا، مجموعه سنت‌های فکری» سپاسگزارم.

حسین ضیایی